

Lviv

– centraleuropeisk stad med tragiskt bortglömd historia

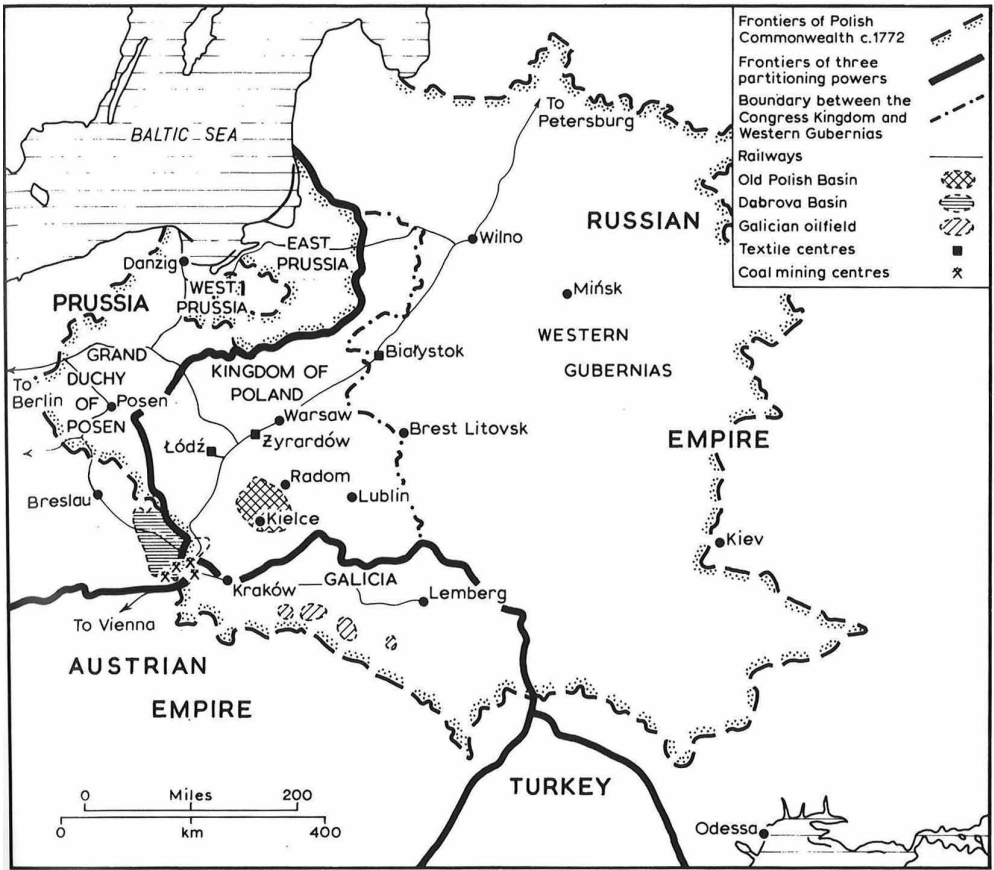
I östra Centraleuropa ligger en rad städer som till det yttre bevarat sin historiska kontinuitet men vars nationella sammanhang totalt förändrats. De mest kända exemplen är de tyska städerna Königsberg och Danzig som blev ryska Kaliningrad och polska Gdansk och den polska staden Wilno som blev litauiska Vilnius. Detta beror på att de båda världskrigen förändrade den politiska geografin radikalt: nya stater uppkom, gränser försköts och stora folkomflyttningar ägde rum. En mindre välkänd stad som genomgått en liknande utveckling är Lviv i västra Ukraina. På de äldsta kartorna går den gamla polska staden Lwow under sitt latinska namn Leopoldis, på jiddisch hette den Lemberik. Efter Polens delningar 1772 fördes Lviv till Österrike och blev Lemberg, jämte Krakow huvudort i Galizien, den polsktalande delen av kejsardömet.

Städerna i den här delen av Europa dominerades av polacker och judar. Ett intressant exempel på den judiska kulturens betydelse i Lviv ges i Olga Tocarczys stora epos Jakobsböckerna som rör sig kring en judisk väckelse i 1700-talets Polen. Förutom judar och polacker fanns inslag av tyskar, armenier och andra folkslag. Den omgivande landsbygden dominerades däremot av slavisktalande rutener, det vi i dag kallar ukrainare (se Larsson, 2011). Stora delar av östra Centraleuropa och Balkan bildade en mosaik med bety-

dande etnisk variation. I äldre tyska atlaser kan man hitta kartor som visar den etniska mångfalden på ett närmast övertydligt sätt, det liknar sillsallad (jfr. Book, 1996). Samtidigt blir det tydligt att de olika folkgrupperna snarare levde bredvid varandra än med varandra.

Denna komplexa geografiska, sociala och religiösa verklighet stämde dåligt överens med 1900-talets idé om etniskt homogena nationalstater. Spänningen mellan de olika folkgrupper som utgjorde Lvivs etniska mosaik bildar en viktig bakgrund till den tyske historikern Lutz Klevemans bok *Lemberg, die vergessene Mitte Europas*. Klevemans skildring av staden Lviv tar sin början runt sekelskiftet 1900, mot slutet av den österrikiska tiden, och löper fram till kalla krigets början då östra Polen inkorporerats i Sovjetunionen. Arkitekturen i Lviv är än idag i hög grad präglad av jugendarkitektur från sekelskiftet 1900. Stadens centrum klarade de båda världskrigen och Sovjettiden utan alltför omfattande förstörelse. Den materiella kontinuiteten med stadens förflutna är tydlig.

I förhållande till tragedierna under 1900-talet framstår det Habsburgska heradömet som upplyst och tolerant. Galizien, den polska delen av riket fick autonomi med egen lantdag 1861. I de delar av Polen som behärskades av Tyskland och Ryssland inskränktes däremot polackernas kulturella frihet. Universitetet i Lviv

Karta. Polens gränser 1860. Källa: Zamojsky, 1987.

fick därför en oproportionellt stor betydelse för polsk vetenskap och kultur. Begåvade vetenskapsmän och studenter lockades dit från hela Polen; en betydande del av dessa hade judisk bakgrund. Arvet från Habsburg gjorde att staden förblev ett viktigt polskt kulturellt centrum även under mellankrigstiden.

En mer problematisk sida av dubbelmonarkin var tendensen att gynna majoritetsbefolkningen i de olika riksdelarna på minoritetsgruppernas bekostnad. I östra

Polen var det främst ukrainarna och de jiddischtalande judarna som fick stå tillbaka. Konsekvenserna av detta visade sig efter första världskriget, som drabbade Galizien hårt. I samband med de blodiga striderna skedde omfattande övergrepp på civilbefolkningen, vilket drabbade ukrainarna hårt eftersom de etniskt förknippades med den ryska fiendesidan. I Polen och Ukraina följdes världskriget av nya krigshandlingar sedan bolsjevikerna tagit makten i Ryssland. Polska och ukrainska styrkor bekäm-

pade röda armén men stred också inbördes om makten över Galizien. De etniska motsättningarna skärptes i och omkring Lviv. Som så ofta blev judarna syndabockar. När staden intagits av polska styrkor i november 1918 utbröt pogromer där synagogor sattes i brand, judiska hem plundrades och 150 judar dödades. Kleveman skriver att pogromen 1918 blev de galiziska judarnas första erfarenhet av den nya polska staten.

Mellankrigstidens polska republik förde en tämligen aggressiv nationalistisk politik. I landets östra delar låg motsättningarna mellan polska staten och ukrainska separatister ständigt under ytan; samtidigt institutionaliserades antisemitismen. På universiteten infördes bestämmelser som begränsade andelen judiska studenter, oberoende av kvalifikationer. 1937 införde universitetet i Lviv ”bänkgetto”, vilket innebar att judiska studenter förpassades till särskilda bänkar längst bak i lärosalarna. Dessa etniska motsättningar bildar en blygrå bakgrund till mellankrigstidens kulturella blomstringsperiod. I Lviv verkade då en samling framstående kulturpersonligheter och vetenskapsmän, vilket var anmärkningsvärt med tanke på de politiska och etniska spänningarna. Stadens begränsade storlek, runt 300 000 invånare, skapade förutsättningar för ett naturligt utbyte mellan olika grupper. Cafélivet, ett arv från den österrikiska tiden, hade en central roll. Det var på caféerna man träffades, diskuterade och delade upplevelser. Om vetenskapsmännen sades det att de sov i sina våningar, arbetade på sina institutioner men levde på sitt café.

På Café Atlas träffades filosoferna, författarna, konstnärerna och musikerna. Under 1930-talet intog Lviv en ledande roll

i europeisk modernism, med nära förbindelser med Wien och Berlin. Kleveman lyfter särskilt fram konstnären och författaren Bruno Schultz och hans förbundna, filosofen Debora Vogel. De kom båda att gå under i förintelsen. Matematiker, naturvetare och medicinare samlades på Schottischer Café. Där förvarades också caféets ”skotska bok” där matematikerna beskrev särskilt svårlösta problem. De som formulerade problemet tillfogade ofta ett pris till den som kunde lösa det. Ett av dessa klassiska problem löstes först 1972 av den svenske matematikern Per Enflo. Han kunde då resa till Warszawa och ta emot en levande gås av den pensionerade matematikern Stanisław Mazur. I kretsen fanns också de båda medicinarna Rudolf Weigl och Ludwik Fleck, som tillsammans tog fram ett vaccin mot fläcktyfus. Arbetet med att få fram vaccinet var tidsödande och komplicerat. Det utvanns från löss som infekterats med smittämnet. Sedan lössen insjuknat och börjat bilda antikroppar måste de matas tills de dog och antikropparna kunde utvinnas från lössens lik. Utfodringen fordrade människoblod. Matningen tillgick så att en behållare sattes fast på en människas ben där lössen fick dricka sig mätta under tjugo minuter, en oangenäm och riskfylld process. När andra världskriget bröt ut ökade behovet av vaccin, eftersom fläcktyfus spreds i krigets spår. Weigl kunde sysselsätta som mest 3000 personer som fodervårdar åt sina löss och därigenom kunde han rädda ett stort antal polska intellektuella från förföljelse och trolig död. Laboratoriet blev oersättligt, först för sovjetmakten och senare för tyska Wehrmacht.

Efter Polens fall i september 1939 be-

Foto. Lviv centrum 2002. Foto: Ulf Zander.

sattes Lviv, i enlighet med Molotov-Ribbentrop paktens, av sovjetisk trupp. I oktober samma år hölls val i de västukrainska provinserna; föga överraskande ansökte den nyvalda församlingen om anslutning till Sovjetunionen. Därefter börjar en period av brutal förföljelse och deportationer, där det främst är den polska och judiska medelklassen som skickas till Sibirien och Kazakstan. Totalt deporteras ca 900 000 människor. Ironiskt nog hade de judar som deporterats av den sovjetiska säkerhetstjänsten NKVD bäst chanser att överleva kriget. När tyskarna anföll Sovjetunionen i juni 1941 fanns det ca 150 000 politiska fångar i de besatta områdena. NKVD-chefen Lavrentij Beria gav

order att de som inte kunde transporteras österut skulle likvideras. Kastellet i Lviv hade fungerat som sovjetiskt fångläger. Där massakrerades mellan 2800 och 4000 personer innan staden övergavs av röda armén.

Det tyska anfallet mot Sovjetunionen följdes av systematiska mord på den judiska befolkningen. Tyska insatsgrupper samlade ihop och avrättade judar när fronten dragit förbi. I Lviv utbröt pogromer omedelbart efter att staden intagits av tyska trupper. Tyskarna och deras lokala allierade skyllde NKVD:s härjningar på ”judisk bolsjevikiska element”. Pogromerna, som kostade runt 4000 människors liv, iscensattes av tyskarna men genomfördes

Karta Polens ändrade gränser 1939–45. Källa: Zamoyski, 1987.

till största delen av element ur lokalbefolkningen. Sovjetväldets brutalisering och mellankrigstidens hårda antisemitiska retorik bidrog också till att skapa de mentala förutsättningarna för illdåden. Under den tyska offensiven 1941 togs uppåt tre miljoner sovjetiska soldater till fånga. De gick också ett svårt öde till mötes, de lämnades att svälta och frysa ihjäl i fånglägren. I Lviv gjorde NKVD:s gamla fångläger om till Stalag 328, där majoriteten av fångarna dog. Det var först senare som man började utnyttja krigsfångarna som tvångsarbetare, vilket ökade deras chanser att överleva betydligt.

Efter de första månadernas oreda syste-

matiserades utrotningen av Galiziens judar. De som inte sköts direkt tvangs samman i getton under vidriga förhållanden. Enligt det gängse polska mönstret tömdes gettona efterhand, invånarna skickades vidare. Flertalet av judarna i Lviv kom till utrotningslägret Belzec, 90 kilometer från staden. En enda ung man lyckades rymma därifrån men kunde inte överleva på landsbygden utan hjälp. Han tog sig tillbaks till staden där han dödades i en senare aktion. Judar på flykt kunde inte räkna med hjälp från en oftast fientligt inställd omgivning. Det var inte socialt acceptabelt att hjälpa judar. I juni 1943 förklarades Galizien judefritt. Bara omkring 700 judar från om-

rådet kring Lviv överlevde förintelsen. Det kanske mest vitala judiska kulturområdet var därmed totalt utplånat.

Efter röda arméns återkomst 1944 fortsatte striderna i Galizien och Karpaterna. De ukrainska nationalisterna accepterade inte den nya sovjetiska ockupationen. Det tog några år för NKVD:s trupper att vinna detta smutsiga och bortglömda krig. Historieskrivningen kompliceras ytterligare av att delar av de ukrainska styrkorna stridit på nazitysklands sida.

Som en direkt följd av andra världskriget flyttades Polens gränser västerut. Den tyska befolkningen i Ostpreussen, Pommern och Schlesien tvangs fly till de återstående delarna av Tyskland. På motsvarande sätt förflyttades polackerna från de områden som erövrats av Sovjetunionen västerut. De hamnade till stor del i de tidigare tyska provinserna. Den gamla tyska staden Breslau, nu i västra Polen, blev det polska Wrocław och fylldes med deporterade polacker från Lviv (se Davies & Moorhouse, 2002). Lviv återbefolkades av människor från den omgivande landsbygden och från andra delar av Sovjetunionen. 90 procent av den gamla befolkningen var borta för alltid. Byggnaderna står till stora delar kvar, men den gamla polsk-judiska metropolen har blivit en ukrainsk storstad

med en del ryska inslag. I de västra delarna av det självständiga Ukraina ser man tillbaka på den Habsburgska tiden med viss nostalgi. Det österrikiska används inte minst för att locka turister, historien blev en del av nutida platsmarknadsföring (Godis & Nilsson, 2018). På detta sätt blir också det förflutna ett fönster mot en tänkt europeisk framtid, en framtid utanför den ryska intressesfären.

Referenser

- Book, Tommy (1996) *Balkanstaden – i ständig förvandling stadsbyggnadsmässigt och etniskt*. Växjö: Acta Wexionensia, Nr. 1. 1996.
- Davies, Norman & Moorhouse, Roger (2002) *Microcosm, Portrait of a Central European City*. London: Jonathan Cape.
- Godis, Nataliia & Nilsson, Jan Henrik (2018) Memory tourism in a contested landscape: exploring identity discourse in Lviv, Ukraine. *Current Issues in Tourism*. Vol. 21:15, sid. 1690–1709.
- Kleveman, Lutz C. (2017) *Lemberg. Die vergessene Mitte Europas*. Berlin: Aufbau Verlag.
- Larsson, Bo (2011) *Periferin i Europas mitt. Kulturarv, minnen och stadsmiljö i Västukraina och Moldavien*. Lund: Sekel Bokförlag.
- Zamoysky, Adam (1987) *The Polish Way. A thousand-year history of the Poles and their culture*. London: John Murray.

*Jan-Henrik Nilsson, Docent i kulturgeografi,
Institutionen för service management och tjänstvetenskap, Lunds universitet
E-post: jan-henrik.nilsson@ism.lu.se*